

"יתומים בחזקה" – סוגיות בגידול ובטיפול ביתומים משני הורים עקב פיגועי טרור

שרה אופיר,¹ דרורה הראל,² ענת הרפז,³ תניה ינאי,⁴ שרי צבינרי,⁵
נעמי רגב,⁶ רחל דקל⁷

מותו של אדם בטרם עת מטלטל את כל סדרי העולם של אוהביו וקרוביו. משמעות האובדן מתחדדת ומקצינה במצבים שבהם נהרגים שני הורים. מטרת המאמר לתאר ולאפיין את המצבים המורכבים והבעיות הייחודיות לסיטואציה מזווית הראייה של עובדי השיקום ועל בסיס ניסיונם המקצועי. הנתונים מתייחסים ל-17 משפחות, הכוללות 62 ילדים יתומים משני הורים שנהרגו בפיגועי טרור. המידע נאסף באמצעות קבוצות מיקוד שכללו עובדי שיקום (עו"ס) מהמוסד לביטוח לאומי המטפלים באוכלוסייה זו. הסוגיות הנידונות מתייחסות לכניסה לתפקיד של המגדלים, סוגיות כלכליות ומענים נפשיים. הממצאים מצביעים על המאפיינים המורכבים של אוכלוסייה זו ועל העדר מערכת חוקים ונהלים ייחודיים ליתמות זו, ומעלים את הצורך בהנחיות ממוסדות מחד גיסא ובפתרונות יצירתיים וגמישים מאידך גיסא.

-
1 תחום שיקום, הביטוח הלאומי סניף פתח תקווה.	1
2 תחום שיקום, הביטוח הלאומי סניף רמלה.	2
3 תחום שיקום, הביטוח הלאומי סניף פתח תקווה.	3
4 תחום שיקום, הביטוח הלאומי סניף כפר סבא/הרצליה.	4
5 תחום שיקום, הביטוח הלאומי סניף ירושלים.	5
6 תחום שיקום, הביטוח הלאומי סניף ירושלים.	6
7 בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר אילן.	7

מבוא

מותו של אדם אהוב בטרם עת מטלטל את כל סדרי העולם של אוהביו וקרוביו. אובדן זה משפיע על נפשו, על התנהגותו, על מצבו הפיסי ועל יחסיו הבינאישיים של האבל (רובין, 1993). משמעות האובדן מתחדדת ומקצינה במצבים שבהם נהרגים שני הורים ומותירים את ילדיהם יתומים. השלכותיו של אסון כזה נוגעות לא רק למעגל המשפחתי המצומצם של ילדי ההורגים, אלא לכל המערך המשפחתי הרחב. בנוסף להתמודדות האישית עם האובדן, עסוקים הקרובים בדאגה לשלומם ולרווחתם הפיסי והנפשית של היתומים. דאגה זו מתחילה עם היוודע דבר האסון והצורך להתמודד עם התחושה "העולם מתמוטט" ועם תחושת החלל העצום שנפער. בהמשך נסבה הדאגה סביב גידולם והתפתחותם של הילדים, ועל הקרובים להחליט על מי יוטל למלא את מקומם של ההורים שנספו. כדי להתמודד עם שינויים דרמטיים אלה זקוקה המשפחה לתמיכה ולסיוע ממקורות חיצוניים (Silverman & Nickman, 1996).

תופעת היתמות משני הורים אינה שכיחה, אך מתרחבת בעשורים האחרונים ברחבי העולם. ניתן לייחס תופעה זו לגורמים שונים כגון מחלת האיידס, אסונות טבע, תאונות דרכים ועלייה במספר פיגועי הטרור הקטלניים. בשנת 2005 לבדה בוצעו ברחבי העולם 14,000 ויותר פעולות טרור, שגבו את חייהם של כ-20,000 איש (NCTC, 2007). מאז קום המדינה סבלה האוכלוסייה האזרחית בישראל מריבוי התקפות טרור, השונות בהיקפן ובצורתן, ובהן הטמנת מטעני חבלה, חדירת מחבלים ליישובים, פיגועי התאבדות, פיגועי ירי ועוד. מאז שנת 2000, שבה פרצה אינתיפאדת אל אקצה, נהרגו בישראל קרוב ל-800 אזרחים, אשר הצטרפו לאלפי האזרחים שנהרגו בפיגועי טרור מאז קום המדינה (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2008).

ניתן להבחין בין מותם של הורים במוות אלים, מלחמה או אירועי טרור לבין מוות לא אלים עקב מחלות, ונמצאה שונות בתגובות האבל (Bradach & Jordan, 1995). ייתכן שהדבר נובע מכך שבמקרה של מחלה סופנית יש אפשרות להתכונן למוות, בשונה ממוות טראומטי שלא מותיר מקום כלשהו לפרידה ולתכנון העתיד (Mahon, 1999). אבל בעוד הספרות חלוקה בשאלה אם אפשרות הפרידה ההדרגתית אכן מקלה על מצוקת היתומים (Hope & Hodge, 2006), הכול מסכימים שלכל הקשור לתכנון עתידם של היתומים יש חשיבות מכרעת.

ילדים המאבדים את שני הוריהם חווים, פרט לאובדן הישיר של ההורה, גם אובדנים משניים (Smith, 1999), הקשורים בעקיפין למוות או נובעים ממנו. למשל: אובדן הבית שגדלו בו והחברים שאיתם התרועעו עקב מעבר דירה; שינויים בהרגלי הצריכה עקב אובדן משכורת ההורים והיותם סמוכים על שולחנם של אחרים. למספר האובדנים

המשניים יש השפעה על רווחתם העתידית של היתומים ועל תהליך עיבוד האבל שלהם (Mahon, 1999; Hope & Hodge, 2006).

שכול משני הורים בישראל

בישראל יש הבחנה, הן חברתית והן על פי חוק, בין ארבע נסיבות שונות של מוות בטרם עת: מוות עקב השתתפות בפעילות צבאית ביטחונית; מוות עקב פעולות איבה; מוות עקב תאונות עבודה; מוות עקב מחלות, תאונות דרכים, רצח בתוך המשפחה וכיו"ב (פלוריאן, מלקינסון וכשר, 1998). משפחות חללי צה"ל המטופלות במשרד הביטחון ומשפחות חללי פעולות איבה המטופלות במוסד לביטוח לאומי זכאיות לתמיכה נפשית ולהטבות כלכליות נרחבות. תגמולים אלה ניתנים כפיצוי המבטא את רגש החובה שחשה המדינה כלפי אנשים שנפגעו בנסיבות הקשורות לביטחון (ינאי, פריאור ובר, 2005). במאמר זה נדון באופן ספציפי במשפחות שבהן נספו שני ההורים עקב פעולות איבה, והן מטופלות בידי המוסד לביטוח לאומי.

בבואם לטפל במשפחות אלה נסמכים עובדי הביטוח הלאומי על חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה (התש"ל), הנשען על המסגרת החוקית של משרד הביטחון. משפחות שכולות המטופלות במשרד הביטחון זכאיות לתגמולים ולהטבות מכוח חוק משפחות חיילים שנספו במערכה - תגמולים ושיקום (התש"י). על חוקים אלה נוספו תקנות שקבעו שמטרת השירות השיקומי היא "לאפשר למשפחות השכולות להגיע לתפקוד טוב ככל האפשר בכל תחומי החיים: אישי, משפחתי וחברתי" (משרד הביטחון, ל.ת). היצע השירותים נרחב, ומספק תמיכה נפשית וכלכלית כאחד: סיוע נפשי, שירותי ייעוץ והכוונה, תגמולים חודשיים ותשלומים מיוחדים, שיקום כלכלי, תעסוקה והכשרה מקצועית, סיוע בדיוור, סיוע בהנצחת הקרוב שנהרג והטבות שונות אחרות.

על בסיס הסדרים חוקיים אלה נגזרו ההסדרים עבור אזרחים נפגעי פעולות איבה (חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל). החוק קובע שאזרחים נפגעי פעולות איבה ומשפחות הנספים זכאים לתגמולים, לשיקום, למענקים ולהטבות ששיעוריהם נקבעים על פי חוק משפחות חיילים שנספו במערכה, והשירות ניתן בידי המוסד לביטוח לאומי.

התדריך הפנימי שחיבר המוסד לביטוח לאומי מגדיר את הפעולות שיש לנקוט לאורך הטיפול במשפחות נפגעי פעולות איבה: פצועים ומשפחות שכולות. הטיפול מתחיל עם היוודע דבר האירוע; מיד עם קבלת המידע בסניף המקומי של הביטוח הלאומי, על מנהל תחום השיקום בשיתוף עם מנהל מחלקת הגמלאות ומנהל הסניף להיערך להתערבות מהירה, לשם מתן טיפול לנפגעים ולמשפחותיהם. על מנהל תחום השיקום מוטלת האחריות ליצור קשר עם השירותים החיוניים בקהילה (כגון שירותי רווחה, בתי חולים)

ולדאוג לחלוקת תפקידים מתואמת ביניהם. במקביל נוצר הקשר הראשוני עם המשפחה, המתמקד בתחילה בסיוע, במידת הצורך, בהסדרי הלוויה ובמתן סעד ראשוני למשפחה. מאוחר יותר, בזמן השבעה, מושם הדגש על איתור צרכים דחופים הדורשים את התערבות עובדי השיקום. מכאן ואילך ניתן לנפגעים ולמשפחותיהם טיפול פסיכו-סוציאלי רחב, כולל וארוך טווח. במהלך השנים הראשונות מדובר בטיפול אינטנסיבי במיוחד, ובהמשך המעורבות נקבעת על פי הצרכים בצמתים של מעגלי החיים השונים. עובדי השיקום (עובדים סוציאליים בעלי הכשרה מיוחדת) בסניפי המוסד לביטוח לאומי עומדים לרשות הזכאים לשם ייעוץ, הדרכה והכוונה בכל בעיה הכרוכה בשיקומם מבחינה נפשית, חברתית ומשפחתית ובנוגע לדרכי מימוש הזכויות והשירותים השונים. בעוד הטיפול המקצועי הפסיכו-סוציאלי מופקד בידי עובדי השיקום, הטיפול בתגמולים השוטפים מופקד בידי פקידי התביעות.

החוק מדגיש את ייחודיות הטיפול בנפגעי פעולות איבה. המטפלים נדרשים לנקוט לאלתר יוזמה לטיפול בנפגעים ובמשפחותיהם, תוך תשומת לב מיוחדת לרגישות הציבורית הרבה לפיגועים חבלניים ובהתחשב במעורבותם של גורמים שונים בעלי זיקה ישירה או עקיפה לאירוע. יחד עם זאת, על אף הייחודיות של היתמות משני הורים, לא הציע החוק התייחסות נפרדת, המכירה במורכבות המצב. בשל כך לא פותחו שירותים שיספקו מענים הולמים למצבים הרגישים והמורכבים של משפחות חדשות המאגדות בתוכן שלוש קבוצות: יתומים, אלה המגדלים אותם (להלן המגדלים) וילדיהם הטבעיים של המגדלים. שלומם ורווחתם של היתומים תלויים בצורה משמעותית בתפקודם של המגדלים.

מטרת המחקר

בספרות המחקרית והתיאורטית יש התייחסות לטיפול בנפגעי פעולות איבה מחד גיסא (למשל, ינאי, 2007), וליתמות בגיל צעיר מאידך גיסא (למשל, Ayyash-Abdo, 1999; Worden, 1996). אבל כמעט אין התייחסות למצב המורכב הנוצר כששני הורים נהרגים, כלומר לצורכיהם הייחודיים של הילדים ולבעיות הנלוות לטיפול בהם, כמו גם לצורכיהם הייחודיים של המגדלים. סקירה שבדקה את מצבם של קרובי משפחה שאימצו יתומים באפריקה מצביעה על קשיים רבים להמשך הגידול בידי קרובי המשפחה לאור המצב הכלכלי המורכב בארצות אלה (Madhavan, 2004). מחקר שבו רואיינו מעל 500 משפחות מאמצות בארצות הברית (Atkinson & Gonet, 2007) מצא, שתמיכה מתמשכת בהורים לאורך שנים היא גורם מרכזי בהתמודדותן של המשפחות. התמיכה שהם קיבלו, דרך קבוצות תמיכה להורים מאמצים, דרך עזרה של עובדים מקצועיים בשירות הסוציאלי ודרך התחוויה שבשעת הצורך יש להם כתובת, היוותה משאב מרכזי

בהתמודדותם. התמיכה התבטאה גם ברצונם של הורים אלה לקבל מידע על שירותים אפשריים בקהילה ועל היבטים התפתחותיים של ילדים.

באגף השיקום הצטבר במהלך השנים ניסיון טיפולי ומעשי רחב ביתומים משני הורים עקב פיגוע טרור. הרגשת אחריות עמוקה והצורך בארגון בכתב של הניסיון המצטבר היו הכוח המניע לכתיבת מאמר זה. המאמר מציג את הקשיים והאתגרים שעמם מתמודדים המגדלים ומשפחותיהם ועובדי השיקום של המוסד לביטוח לאומי מנקודת מבטם של עובדי השיקום. המאמר מתאר ומאפיין את המצבים המורכבים והבעיות הייחודיות לסיטואציה על בסיס ניסיונם המקצועי של עובדי השיקום. המאמר גם מציג את הסוגיות הקשורות בטיפול הפסיכו-סוציאלי הניתן בידי עובדי השיקום. חשוב להדגיש שמאמר זה לא בוחן את קשייהם ואת האובדנים של היתומים עצמם. אובדנים ייחודיים אלה דורשים בחינה נפרדת.

שיטה

במהלך האינתיפאדה האחרונה כינס מטה אגף השיקום של המוסד לביטוח לאומי פורום שדן בנושאים ייחודיים שעמם התמודדו עובדי השיקום. אחד הנושאים היה ההתמודדות עם משפחות שבהן נהרגו שני ההורים. מתוך פורום זה הוקם צוות ששם לו למטרה לאסוף את הידע המצטבר מהשדה, למקדו, להעמיק בהבנתו ולפרסמו כדי שיסייע לעובדים הנדרשים להתמודד עם טיפול כזה.

הצוות כלל שש עובדות שיקום, עובדות סוציאליות מארבעה סניפים מרכזיים, המטפלות ביתומים ובבני המשפחה המגדלת אותם פרטנית, משפחתית וקבוצתית. כולן בעלות תואר שני, בנות 30-60 ובעלות ותק שנע בין 10 ל-32 שנה. לעובדות אלה הצטרפה ד"ר רחל דקל מאוניברסיטת בר-אילן.

בשלב הראשון נעשתה פנייה בכתב לכל מנהלי מחלקות השיקום בארץ, ובה הזמנה לכל העובדים המטפלים באוכלוסייה זו לאורך שנים להשתתף בקבוצת מיקוד. קבוצת המיקוד כללה 30 עובדים (ביניהן גם שש חברות הצוות), והפגישה עמה בהנחיית ד"ר דקל ארכה כארבע שעות. לעובדים נאמר שמטרת המפגש היא להיעזר בניסיונם המקצועי כדי לאסוף מידע על תהליך השיקום של יתומים משני הורים, כדי לנתחו ולפרסמו בהמשך.

במהלך הפגישה נערכו סבבים אחדים של שאלות, שהתייחסו לסוגיות מרכזיות. הראשון עסק בסקירה היסטורית עובדתית של המשפחות: נסיבות האירוע הטראומטי, מספר הילדים המטופלים וגילאיהם, זהות המגדלים, מקום המגורים וכו'. השני התייחס לדילמות

העולות בתהליך הטיפול במשפחות, והעובדים התבקשו לציין דילמות שעלו לאורך ציר הזמן מיום הפיגוע ועד היום. ההתייחסות העיקרית, בשלב זה של הדיון, היתה לבעיות כלכליות ולבעיות האפוטרופסות של היתומים. לאור ההתייחסות המצומצמת התבקשו המשתתפים לציין עוד דילמות העולות במהלך הטיפול. אז עלו סוגיות הקשורות למערך המשפחתי החדש, ליחסים בין המגדלים ליתומים ובין היתומים לבין עצמם. לאחר מכן התבקשו העובדים לסקור את התערבויותיהם ולהצביע על פעולות במהלך הטיפול שבדיעבד לא היו עושים ועל פעולות שלא עשו ובדיעבד היו עושים. לאחר מכן מיקדה החוקרת את השאלות לסוגיות ספציפיות, שעל כל אחת מהן נערך עוד סבב של תשובות: שאלת האחריות כלפי היתומים, מצבם הנפשי-הרגשי וזיהוי הגורמים התומכים בהם.

כל התכנים שעלו בקבוצת המיקוד תומללו, והקבוצה המצומצמת שכללה את שש עובדות השיקום ניתחה בהנחיית ד"ר דקל את התכנים שעלו. תחילה נערך מיפוי, וגבושה הסכמה על עולמות התוכן שעלו בקבוצת המיקוד. לאחר מכן נחלקו העובדות לשלושה צוותים, כל צוות היה אחראי לכתיבה ולניתוח של חלק מעולמות התוכן שעלו בקבוצת המיקוד, לארגן ולהמשיג את הידע שהצטבר מהשדה. כל צוות הביא את עבודתו לדיון בפורום השש, בהנחיית ד"ר דקל, שבמהלכו גובשה הסכמה על התכנים ועל משמעויותיהם. כיוון שאיסוף הנתונים כלל שני שלבים, והעובדות הסוציאליות בצוות באו ממגוון סניפים והיו עתירות ניסיון, אנו סבורות שהנתונים שנאספו משקפים את נקודת המבט של עובדי השיקום ברחבי הארץ.

המידע שהתקבל מהעובדות התייחס ל-24 משפחות בעלות מאפיין משותף – יתומים משני הורים עקב פיגועי טרור, מתוכם ילד אחד לפחות מתחת לגיל 21. 17 מהמשפחות נפגעו מפגיעים שהתרחשו לאחר שנת 1996. הממצאים להלן מתייחסים למידע שהתקבל מהעובדות אודות 17 משפחות אלה.

פיגועי הטרור מ-1996 ואילך הותירו 62 ילדים יתומים משני הורים; מתוכם 12 פעוטות עד גיל שלוש, 17 ילדים בני 3-12, 21 ילדים בני 12-21, ו-12 יתומים בוגרים מעל גיל 21. מספר היתומים במשפחה נע בין אחד לתשע. בחלק מהמשפחות כל היתומים השתייכו לאותה קבוצת גיל, ובחלקן היה פיזור בין ינקות למתבגרים.

רובם (שמונה משפחות) גדלים מאז האסון עם הדודים, אחרים גדלים עם אחיהם הבוגרים (חמש משפחות), ואחרים גדלים עם הסבים והסבתות (ארבע משפחות). רוב משפחות היתומים (שמונה משפחות) עברו להתגורר בביתם של אותם קרובי משפחה (המגדלים), ארבע משפחות עברו ביחד עם המגדלים להתגורר בבית חדש, שתי משפחות נותרו להתגורר בבית ההורים שנהרגו, ובשלוש מהמשפחות עברו המגדלים להתגורר בבית היתומים. אצל שלוש משפחות עבר תהליך מציאת החלופה המיטבית לקביעת המגדלים

ומקום המגורים גלגולים אחדים. המשפחות החדשות שנוצרו (המורכבות מיתומים, מגדלים וילדי מגדלים) מונות משלוש עד 17 נפשות.

ברוב המקרים נהרגו שני ההורים באותו פיגוע טרור. במשפחות אחרות נהרג הורה אחד בפיגוע, וההורה השני נפטר (לפני הפיגוע או אחריו) בנסיבות אחרות.

פיגועי הטרור שפגעו במשפחות התרחשו באופנים שונים: בארבע משפחות נרצחו ההורים בידי מחבלים מתאבדים (באוטובוסים או בבתי קפה), בשתי משפחות נרצחו ההורים עקב חדירת מחבלים לבית המשפחה, והשאר נרצחו בפיגועי ירי, פיגוע בחופשה בסיני ועוד. בחלק מהמקרים היו מעורבים בפיגוע בני משפחה אחרים. אצל ארבע מהמשפחות נהרגו עוד בני משפחה פרט להורים, אצל ארבע מהמשפחות נפצעו בני משפחה אחרים, ואצל שבע משפחות נכחו בפיגוע בני משפחה אחרים.

בנוגע למאפיינים הדמוגרפיים מצאנו שרוב המשפחות (11) מנהלות אורח חיים דתי, והשאר (שש משפחות) מנהלות אורח חיים חילוני. מיעוטן (ארבע משפחות) עלו לארץ שנים אחדות לפני האירוע, ורובן (13 משפחות) ותיקות בארץ. מבחינה גיאוגרפית, המשפחות מפוזרות מהצפון עד לדרום, כולל יישובים ביהודה ושומרון.

ממצאים

בעקבות האסון עולה צורך מידי ב"מילוי" מקומם של ההורים שנספו. כבר במהלך השבעה מתחילה להתגבש ההחלטה אודות המבוגרים המחליפים שיהיו משענת רגשית ויספקו ליתומים הצעירים תמיכה פיסית ומעשית. בכל המקרים שנבחנו במסגרת המחקר הנוכחי היו אלה קרובי משפחה שהתגייסו לשאת בעול גידול הילדים: סבים וסבתות, דודים או אחיהם הבוגרים של היתומים הצעירים. התגייסות זו יוצרת מערך משפחתי חדש. מקרובי משפחה "רגילים", שעמם נפגשים בתדירות זו או אחרת הופכים הקרובים המגדלים לדמויות המפתח במילוי התפקידים ההוריים. במקביל ממשיכים המגדלים בניהול משפחתם המקורית, המצטרפת כ"עסקת חבילה" לסיטואציה המשפחתית המורכבת החדשה. כך נוצרת משפחה חדשה, מיוחדת ומורחבת. כדי להבין לעומק את מורכבות הסיטואציה שבה נתונים היתומים, המגדלים, בני משפחותיהם והגורמים המקצועיים המטפלים בהם, נציג את ממצאי המחקר בהתאם לסוגיות המרכזיות שעלו בקבוצת המיקוד: סוגיות הקשורות להיבטים הרגשיים שהמגדלים חווים, סוגיות הקשורות למערך המשפחתי החדש (מורכבות המערך המשפחתי, התמודדות המגדלים עם

136 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

היתומים ועם המשפחה המורחבת, שאלת מקום המגורים והשלכותיו), סוגיות הקשורות למישור המערכתי הרחב יותר והסוגיות הכלכליות על מורכבותן.

המגדלים: הכניסה לתפקיד

התמודדות עם האובדן ואימוץ זהות חדשה

הידיעה על מות שני ההורים מטלטלת בעוצמה רבה את כל קרובי משפחתם וחבריהם. בני המשפחה הקרובים המקבלים את הידיעה המרה כואבים והמומים ומתקשים לעכל את עוצמת האסון ואת השלכותיו על שינוי סדרי בראשית של חייהם מעתה ואילך. לעתים הקרובים מתמודדים עם מוות או עם פגיעה של בני משפחה אחרים באותו פיגוע או עם טראומה של קרובים שנכחו גם הם בפיגוע.

תחושת הדחק המיידית של המגדלים נובעת מאי יכולת לעבד את אבלם הפרטי ולהתמסר ליגונם. בשל המציאות המחייבת עשייה יומיומית מורכבת, מתקשים האבלים להתאבל. לעתים האבלים (שיהפכו בהמשך לדמויות המשמעותיות המגדלות את היתומים) אף אינם יכולים לשבת שבעה באופן מלא בשל ההכרח לטפל באופן מידי בצורכי היתומים (אשפוזים בבתי חולים, טיפולי שיקום וכיו"ב).

מעובדי השיקום עולה שהמגדלים ביטאו את תחושתם שאבל היתומים הוא "הנורא ביותר" ואבלם "מתגמד" לעומתו. חלק מהמגדלים דיווחו שאין הם מתפנים לעיבוד האבל – אין הם מאפשרים לעצמם לבכות, לחשוב או לגעת באופן מלא ברגשותיהם העמוקים. לעתים הם חוששים מאובדן היכולת להיות אמפתיים גם לכאב זולתם.

לצד רגשות ההלם והכאב על אובדן יקריהם, חווים הקרובים גם דאגה ואחריות לגורל היתומים. ההחלטה לבחור להתגייס לתפקיד המגדלים נעשית באופן פרדוקסלי מתוך תחושה של העדר בחירה. המגדלים חשים שהם נקלעו לנסיבות המחייבות אותם לקבל החלטה גורלית ולהקדיש את עצמם ואת משפחתם באופן מוחלט לדאגה לשלומם ולרווחתם של היתומים. הם חשים תחושה עמוקה של שליחות, של צו פנימי שאינם יכולים לסרב לו. משמעות הדברים היא שההחלטה מתקבלת באופן אוטומטי, בלי להעריך באופן שיטתי את הקשיים שהתפקיד נושא בחובו, הן ברמה האישית והן ברמה המשפחתית. גם אם עולים הרהורים על הוויתורים ועל אי הנוחות, הם מתגמדים לעומת עוצמת הצרכים של היתומים והרצון לעשות הכול למענם. מצאנו, שהקרובים שלקחו על עצמם כבר בשלבים המוקדמים את הטיפול ביתומים נשארו ברוב המקרים בתפקיד המגדלים לאורך השנים.

מעבודה עם המשפחות נמצא שבמשך הזמן, במהלך ההתמודדות היומיומית והבעיות שצצות חדשות לבקרים, חוזרות ועולות מחשבות על הבחירה בתפקיד. לעתים המגדלים

תוהים למה הם לקחו זאת על עצמם או אם הם המתאימים ביותר לתפקיד. אבל המגדלים חוזרים ומדגישים בנחישות שאילו היה עליהם להחליט שוב, היו בוחרים מחדש לקחת על עצמם את המשימה.

משעה שהתגייסו לגידול היתומים, משתנה המסגרת האישית והמשפחתית של המגדלים. ברמה האישית הם חווים שינוי בהגדרת התפקיד שהחזיקו בו עד לא מכבר. לעתים מדובר בסבים וסבתות שילדיהם יצאו מזמן מביחם, והם נקראים לחזור לתפקיד הורי. לעתים מדובר בדודים שהם הורים לילדיהם שלהם, והיתומים מצטרפים ומרחיבים את המשפחה הגרעינית. לעתים מדובר באחים בוגרים המגדלים את אחיהם הצעירים, ועקב כך משנים את תוכניותיהם העתידיות (להתגייס, ללמוד, לנסוע לחו"ל וכו') והופכים מאח להורה. המגדלים שואפים להוות תחליף הורי מיטבי עבור היתומים, ומשקיעים מאמצים רבים בניסיון לספק ליתומים "הורות רגשית". רצון זה מוביל לקונפליקט קיומי של זהות. מצד אחד המגדלים מייחלים לספק את כל צורכי היתומים ולמלא את החלל בחייהם, אבל מצד אחר אין הם יכולים להרשות לעצמם לקחת את מקום ההורים שנהרגו. המעורבים במצב מתלבטים בדבר הגדרת זהותם: האם ניתן לראות בהם תחליף הורים? האם הם יכולים לשמש כהורים רגשיים, ממלאי תפקיד הורי? תחושות אלה בולטות במיוחד במשפחות שבהן האסון התרחש כשהיתומים היו בגיל שבו הם נושאים עמם זיכרונות הוריים ברורים. ואולם כשמדובר בגידול תינוקות ופעוטות, התמודדות המגדלים שונה, ולרובם תחושה שביכולתם למלא באופן מספק יותר את ההורות הרגשית, בין שאימצו את הילדים ובין שלא. הם רואים בהם "בשר מבשרם", אם כי גם הם חרדים לעתיד, ותוהים מה יקרה בבוא היום לכשיגדלו הילדים.

המענה לדילמת הזהות מגוון, ונראה שכל משפחה בחרה להתמודד עמה באופן שונה. רוב המגדלים מעדיפים לעקוף את העדר ההגדרה הרגשית והרשמית של זהותם ומשקיעים את מרצם בהווה היומיומית ובמילוי הצרכים בפועל, ללא מתן שם וללא הגדרה ברורה. יש משפחות, בפרט אצל אלה שהילדים גדולים וזוכרים את הוריהם, שבהן קוראים למגדלים בשם הפרטי. במשפחות אחרות, ובפרט כשמדובר בגילאים צעירים, הילדים נוטים לקרוא למגדלים אבא ואמא (אחת המשפחות שיתפה את עובדת השיקום בדברי יתום בן ארבע, שהתייתם בהיותו תינוק. הוא סיפר בגן ש"סבתא שלי היא אמא שלי"). יש שהמגדלים מוסיפים לשמם את שם משפחת היתומים, כך שמעבר להגדרת התפקיד נבלעת במידה מסוימת גם זהותם האישית.

מבחינת המטפלים במשפחות, המונח "מגדלים" נולד אצל עובדי השיקום ומבטא את המצב המורכב של זהות העוסקים במלאכה ותפקידם. הוא נכנס לשימוש בהעדר מונח מדויק אחר ומתוך שלילת השימוש בביטויים המקובלים והטעונים רגשית כמו מאמצים, משמרונים, משפחה אומנת, תחליף הורים, הורים "רגשיים".

138 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

מעבר להגדרה החדשה של התפקיד והזהות, משתנה גם מערכת היחסים הקודמת בין המגדלים לבין היתומים. היחסים החדשים נרקמים על רקע היחסים שהיו קודם לאסון, וכוללים את הנכד "האהוב", האחין "המפונק", האח "המעצבן" ועוד כיוצא באלה. כך, בעוד שבזמן היותם "רק" קרובי משפחה יכלו לווסת את טיב הקשר ועוצמתו, כעת, בהיותם מגדלים, עליהם לבנות תשתית חדשה נטולת חשבונות ושיפוטיות, ומאופיינת בהכלה, נתינה, אהבה ופיצוי אינסופיים.

ההתמודדות עם השינוי במבנה המשפחתי

מעבר להתמודדות האישית עם האובדן ועם הזהות החדשה, התווספות היתומים למשפחת המגדלים מביאה לשינויים במערכות היחסים בתוך המשפחה (הן הגרעינית והן המורחבת), במקום המגורים ובהיבטים רבים אחרים. עקב השינוי בתא המשפחתי שאליו הורגלו היתומים, כמו גם התא המשפחתי שאליו הורגלו המגדלים, חל שינוי דרמטי באורח חייהם.

מהקשר וההיכרות עם המגדלים עולה תמונה מורכבת המשקפת את המציאות המורכבת שהמגדלים מתמודדים עמה ואת התסכול הרב שהם חשים עקב אי יכולתם לתפקד במלאות ובשלמות בכל אחד מתחומי חייהם – משפחתם הגרעינית, בני זוגם וילדיהם, מקום עבודתם, יחסיהם עם היתומים ועוד.

יחסיהם של המגדלים בתוך משפחתם הגרעינית, בין בני הזוג ועם ילדיהם, הם מוקד למצוקה ולתחושות דחק. בנוגע לילדיהם, המגדלים חשים שהם נפגעים ו"מפסידים" בשל התפקיד שקיבלו על עצמם. הם חשים שעליהם לחלק את המשאבים המצויים בידיהם (זמן, אנרגיה, קשב, תשומת לב וכיו"ב) בין היתומים לילדיהם הביולוגים, כשלראשונים יתרון ברור בהיותם חשוכי הורים. המצב מעורר רגשות אשמה על קיפוח ילדיהם הנדחקים למקום השני, כי "להם יש הורים בחיים". כפי שציינה אחת העובדות: "הילדים היתומים 'מרוויחים' עוד בני משפחה, אך האם על חשבון הילדים הביולוגיים של בני הזוג?"

המגדלים חשים שאין הם עושים די לביתם. תחושתם היא שעליהם לעשות ויתורים רבים, ולהפנות את עיקר משאביהם לטיפול ביתומים. מתוך כך נותר התא המשפחתי חסר – נפגעת התפתחות האינטימיות הזוגית והמשפחתית, ונפגע תהליך ההתפתחות של המשפחה. יש בין המגדלים זוגות צעירים, הנמצאים בשלב בניית התא המשפחתי הראשוני, בניית הבית הפיסי והרגשי. הם נאלצים לשנות תוכניות קודמות בתחומי לימודים, קריירה, הגדלת המשפחה או להתאימן למערך המשפחתי החדש. מורה סיפרה שאין ביכולתה להתפנות להכנת שיעורים בשעות הערב בבית, סטודנט נאלץ לדחות את לימודיו, ואישה בוגרת לא יכלה לשלב את הטיפול בילדים בבית עם עבודה מחוץ לבית.

היחסים עם היתומים

המגדלים מתמודדים עם יתומים בגילאים שונים שנאלצים להסתגל לרמויות משמעותיות חדשות בחייהם. במיוחד מצאנו שיתומים שהתייתמו כמתבגרים אינם מוכנים לקבל ולראות אדם אחר במקום ההורים שמתו. זאת גם אם הם מבינים שבמציאות הקיימת זו החלופה הטובה ביותר עבורם.

קונפליקטים ולבטים רבים עולים גם סביב סוגיות הקשורות לחינוך הילדים. על פי רוב, על אף דמיון באורח החיים ובסולם הערכי בין ההורים לבין המגדלים, הרי שיש הבדלים בתפיסות העולם ובאמונות שונות – כללי חלוקת התפקידים בבית, בחירת סגנונות שונים של טיפול רפואי, הקפדה על מצוות ומנהגים, אידיאולוגיות פוליטיות וכיו"ב. לפעמים נפגשנו עם מגדלים שדיווחו שהם חשים קונפליקט בין הרצון לגדל את היתומים לאור מורשת הוריהם לבין הרצון לחנכם בהתאם להשקפת עולמם וה"אני מאמין" שלהם. מצאנו שברוב המקרים נוצר תהליך מתמשך של סלילת דרך חדשה המשלבת בין המאפיינים השונים.

אחד הקשיים המרכזיים בחינוך הילדים הוא סוגיית הצבת גבולות. כמו בכל תהליך חינוכי נדרשים המגדלים להציב גבולות ולהפגין סמכות בהתמודדות היומיומית עם היתומים. הבעיה מתעוררת כשאין המגדלים מסוגלים לעשות זאת, בין אם משום שהם חשים צורך פנימי עמוק "לפצות" את היתומים ו"לעשות להם הנחות" ובין אם מתוך אי ביטחון ביכולתם לאכוף סמכות הורית. המגדלים אמרו בפירוש שהיו נוהגים בצורה תקיפה וחד משמעית יותר, אילו היה מדובר בילדם הביולוגי (למשל סביב שעת חזרה מבילוי, הוצאת כספים למותרות, בחירת מסגרת לימוד או השתתפות במחאות פוליטיות). דווח גם על מקרים קיצוניים יותר שבהם הצהירו המגדלים שעל התנהגות כזו היו "זורקים את ילדיהם מהבית", אך כלפי היתומים הפגינו אורך רוח ומתינות.

מעורבות המשפחה המורחבת והקהילה

המבנה המשפחתי החדש, הכולל את המגדלים ובני משפחתם ואת היתומים, יוצר סיטואציה משפחתית ייחודית. בשונה ממשפחות טבעיות שבהן ההורים מגדלים את ילדיהם, ובני המשפחה המורחבת נמצאים ברקע ואינם מעורבים בדרך כלל בהחלטות יומיומיות, המשפחה המורחבת חשה שותפות גורל עם היתומים ומחויבות לרווחתם ולשלומם. תחושות אלה מובילות למידה רבה של מעורבות המשפחה המורחבת בחיי משפחת המגדלים, המוסיפה על המורכבות הקיימת ממילא במערך המשפחתי הקיים.

מערכת היחסים בין משפחת המגדלים למשפחה המורחבת תלויה, בראש ובראשונה, ביחסים האישיים בין המגדלים לבני המשפחה האחרים ובנכונות לשיתוף פעולה ולרצון

140 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

טוב. עם זאת, ובדומה למשפחות אחרות, היא מושפעת גם מפערי גיל, הבדלי תרבות, מרחק גיאוגרפי, יכולת ניידות ועוד.

בשל כך יש שונות גדולה במידת המעורבות של המשפחה המורחבת. בקרב חלק מהמשפחות ניכרת מעורבות נרחבת בחיי היומיום, בקבלת החלטות חינוכיות ואחרות, והן מעודכנות ברמה יומיומית בנוגע ליתומים. דווח, למשל, על מקרים שבהם משפחות החליפו מקום מגורים כדי להיות נגישות וקרובות למגדלים ולילדים. במצב כזה המשפחה זוכה לקבל סיוע ותמיכה שוטפים, ולחוות שיתוף ושותפות עם עוד גורם המעורב בחיי היתומים. במשפחות אחרות המעורבות עלולה להוביל לחיכוכים ולקשיים, עד כדי נתק בין בני משפחה בדרגה קרובה. במשפחות אלה יש מצבים של עוגמת נפש, תחרות על לב הילדים ומצבי אי נוחות שונים הדורשים סיוע, עיבוד והתערבות של גורמים טיפוליים. כך למשל ציינה אחת העובדות: "אין יחסים תקינים בין שני זוגות הסבים. יש כעסים על עניינים פעוטים כמו נעליים. קיימות גם השמצות לגבי הצדדים השונים."

גם הקהילה, על מגוון מוסדותיה, חשה חובה ואחריות לספק את צורכי היתומים ולסייע למגדלים. המשמעות היא שגורמים רבים חודרים למערכת המשפחתית החדשה, וחושפים אותה לביקורת, להערות אודות דרך גידול היתומים ולהתערבות בחיי היומיום. בעקבות החדירה נפגעים לעתים ניסיונותיהם של המגדלים לבסס את מקומם כדמות הורית סמכותית. עקב כך הם אמביוולנטים בנוגע לעזרה מבחוץ: מחד גיסא הם משועים לעזרה ולחלוקה בנטל, ומאידך גיסא הם מתקשים בחשיפה המתמדת ובהתערבות הגורמים החיצוניים. חשוב לציין שגם כשניתנת עזרה ממשית מהסביבה ומהממסד, הרי בסופו של דבר עדיין נותרים המגדלים עם עיקר המעמסה וההתמודדות.

מקום המגורים

אחת הסוגיות המידיות העולות לאחר האסון היא שאלת מקום המגורים של המגדלים והיתומים. בעוד שקודם לאסון גרו המגדלים והיתומים כל אחד בביתו, הרי שאחריו ברור שעליהם לחלוק קורת גג משותפת, בית על משמעויותיו הפיסיות והרגשיות. יש שלוש חלופות למקום המגורים: היתומים נשארים בבית הוריהם שנפטרו והמגדלים מצטרפים עם משפחתם להתגורר בבית זה; היתומים עוברים להתגורר בבית המגדלים; המשפחה המורחבת החדשה עוברת להתגורר בבית חדש לכולם.

לכל אחד מהפתרונות השלכות מעשיות ורגשיות. כשהמגדלים עוברים לבית היתומים, עלולים אלה לחוש שפלוטו לטריטוריה הפרטית שלהם ושבתם הבטוח אבד להם. גם המגדלים ובני משפחתם נמצאים בסיטואציה לא פשוטה: הם חשים כמו אורחים לזמן בלתי מוגבל. מוכרים מצבים שבהם המגדלים אינם מרשים לעצמם להכניס שינויים בבית על פי טעמם, ערכיהם ורצונם. הם מרגישים מוגבלים ביכולתם לעצב את הבית כדי שלא

לפגוע בזכרם של ההורים המתים וברגשותיהם של היתומים. לעתים נוצרת בעיית צפיפות, ושאלות כמו מי "בעל הבית" ומי "האורח" מקבלות משנה כוח. דילמות מתעוררות גם בעת קבלת החלטות על הכנסת ציוד חדש לבית וארגון מחדש של החדרים וכו'. בהקשר זה אחת ההחלטות הטעונות במיוחד נוגעת לציוד הנפטרים. מה לעשות, למשל, עם חדר השינה של ההורים – האם יועבר לילדים, למגדלים, או שמא יינעל כחדר הנצחה? פעמים רבות אף נוצרות כפילויות בציוד הביתי, ואז עולות דילמות איזה ציוד להשאיר בבית החדש ועל איזה לוותר. דווח, למשל, על בני משפחה שעברו להתגורר בביתם של היתומים והביאו עמם את שולחן פינת האוכל מביתם. שולחן פינת האוכל של בית המשפחה נשאר גם הוא על מקומו, ושני שולחנות האוכל העומדים זה לצד זה מהווים סמל לתרכובת המשפחתית החדשה, על ערכיה ומנהגיה החדשים והישנים.

תחושות מורכבות עולות גם כשהיתומים עוברים למקום אחר – לבית משפחת המגדלים או לבית חדש. ההחלטה לעזוב את בית ההורים שנהרגו יכולה לנבוע משיקולי נוחות מערכתיים או מחוסר ברירה. במצבים שבהם אירע הפיגוע בתוך הבית עלול להיווצר קושי רגשי להמשיך ולחיות באותו בית, גם אם ייערכו בו שיפוצים ותיקונים. החשיפה היומיומית לזיכרונות הטראומטיים מקשה גם על היתומים וגם על המגדלים ובני משפחתם להמשיך לגור בבית, ובסופו של דבר הם בוחרים לעבור לגור בבית אחר.

המעבר יכול להביא לשינוי עיר המגורים, מקום העבודה ומוסדות החינוך, ובעקבות זאת מתעורר הצורך להסתגל לסביבה פיזית וחברתית חדשה. כך, שלאובדן בני המשפחה מצטרפת התמודדות עם אובדן פיסי של בית וסביבה מוכרת ובטוחה.

חלק זה הדגיש את המורכבות שעמה מתמודדות המשפחות המגדלות בתפקידן החדש, מורכבות המערבת את משפחותיהן הישנות ואת היתומים. נראה שהם מחויבים לקבל החלטות רבות וכי לכל החלטה השלכות רבות. להלן נסקור את ההתמודדות עם הסוגיות הכספיות.

סוגיות כספיות

במוסד לביטוח לאומי יש שתי מחלקות העובדות בשיתוף פעולה: מחלקת תביעות ומחלקת שיקום, האמונות על פי חוק על הטיפול ביתומים. מדובר בטיפול פסיכו-סוציאלי ארוך טווח ביתומים, בסיוע במיצוע זכויות והטבות, בהערכת צרכים ייחודיים ובחיפוש מענים ופתרונות למצבים שאינם מוגדרים בהוראות.

במהלך השבעה מגיעים עובדי השיקום לבית האבלים. כבר בביקור זה נעשה ניסיון להכיר את הילדים ולעמוד על אופי המערכת שהם חיים בה. בסמוך לפיגוע, במהלך השבעה או אחריה, מקבלת המשפחה מפקיד התביעות הדרכה בנוגע להגשת התביעה.

142 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

גורמים רבים המרגישים מידה של אחריות כלפי היתומים פונים מתוך אי הוודאות אל עובדי השיקום ומציפים אותם בשאלות שחלקן מתייחסות להיבטים כספיים או למימון כספי של צרכים. לעתים נראה שיש פנטזיה שהמשאבים הכספיים יכסו על גודל הפגיעה הרגשית. נמצא שהעובדים נקרעים בין הצורך לתת מענה מספק למשפחות, לבין האחריות והראגה לכספי הציבור, לבין החשש שמא מתן בלתי מבוקר של כספים ייצור הרגלים לא נכונים וציפיות לא מציאותיות מהמערכת. עם זאת, בתקופה זו יש חשיבות לכניסה לחיי שגרה חדשים, ולכן מלבד הגמלאות מסייע הביטוח הלאומי במימון ההוצאות הנדרשות לניהול משק הבית, לבישול, לטיפול בילדים וכו'.

בשלב השני מועברים כספי גמלאות המיועדים למימון שוטף של ההוצאות הכרוכות בגידול היתומים. בשלב זה מצטמצם היקף הסיוע הכלכלי שמעבר לגמלאות הקבועות, והמשפחה מתחילה להסתגל למציאות הכספית החדשה שנוצרה. לעתים, כשהמשפחה מתקשה להתנהל כלכלית, היא מנסה לשאת ולתת עם הביטוח הלאומי כדי לשוב ולקבל את ההטבות שקיבלה מלבד הגמלאות בשלב הקודם. בשלב השלישי רוב המשפחות סוללות את דרכן לניהול עצמאות כלכלית. הסעדים הכלכליים הניתנים בידי הביטוח הלאומי נהירים יותר, הגבולות ברורים יותר, ורק אם עולים צרכים מיוחדים חדשים, נשקלת מסגרת הסיוע מחדש.

הסוגיה הכלכלית מעלה כמה נקודות חשובות, הן חוקיות והן טיפוליות, כמו קביעת הגורם האחראי לניהול הכספים, אופן הקצאת המשאבים, ולא מעט מתחים רגשיים נלווים אליה. יש, למשל, מצבים שבהם המשפחה המגדלת חיה בדוחק ובצמצום רב, ובאחת מתחילים לזרום כספים המיועדים ליתומים המשפרים את רווחתה הכלכלית.

לעתים מתעוררות בעיות, כשהיתומים גדלים ומגיעים לגיל שבו מבינים את משמעות הכסף. יש בהם כאלה שמתעמתים עם המגדלים, ודורשים את הכספים המגיעים להם באופן בלבדי. נוצרים גם חיכוכים עם נציגי האפוטרופוס הכללי, הנדרשים להיכנס לרשות הפרט ולהיות מעורבים בניהול חשבונותיהן הפרטיים של משפחות המגדלים.

יעדי המשאבים הכלכליים

אחת הסוגיות המרכזיות בענייני הכספים מתייחסת ליעדים שאליהם יופנו המשאבים: האם הכספים מיועדים למחיה שוטפת ולפתרון בעיות יומיומיות? האם חלקם מיועדים לחיסכון עתידי? מה הם התקציבים שיש להקצות לשם כך? אחת השאלות הרלוונטיות היא, כמובן, מי עונה על השאלות הללו; כלומר: מי אחראי על חלוקת המשאבים ועל בסיס מה הוא קובע את החלוקה. החלטות אלה נשענות על ערכים, על אמונות ועל תפיסות עולם, ועל כן עלולות להוות, כאמור, מוקד לחיכוכים ולמריבות.

נשאלת השאלה כיצד לכלכל את היתומים לאורך השנים. לעתים נוצר מצב שבו עד לבגרות היתומים זכאים לקבל כספים המחזיקים אותם ברמת מחיה גבוהה יחסית, אבל בהגיעם לגיל 21 נפסקת זכאותם, והם מוצאים עצמם מול שוקת שבורה, באין הורים או מקור אחר שיספק משענת כלכלית. ייתכן, למשל, מצב שבו גדלו היתומים במצב כלכלי קשה, אבל בעקבות הזכאות לכספים מצבם הכלכלי עשוי להשתפר. במצב שכזה נשאלת השאלה אם ימשיכו הילדים לגדול בנורמות הקיומיות שהורגלו אליהן או שמא הכסף יהווה איזשהו סוג של "פיצוי" על האובדנים, כך שהילדים יורגלו לרמת חיים חדשה ושונה? נדון בסוגיות אלה תוך הפרדה בין היתומים למשפחה המגדלת.

היתומים

גיל היתומים מגדיר למי יועברו כספי הביטוח הלאומי. אם מדובר בקטינים, שמטבע הדברים אינם כשירים לטפל בענייניהם הכספיים, אזי ממונה להם אפוטרופוס. אם חלק מהיתומים קטינים וחלק בוגרים (מעל לגיל 18), זכאים הבוגרים לקבל לידיהם את כספיהם האישיים. אפשר גם שהם יימצאו מתאימים להתמנות כאפוטרופוסים על אחיהם הקטינים; אז יקבלו לידיהם גם את כספי הקטינים.

מנקודת מבטו של עובד השיקום, חשוב לציין שאף שההחלטה בנוגע לאפוטרופוס היא החלטה משפטית, ואף שאין נושא זה בתחום אחריותו, הוא חש לא אחת מידה גדולה של דאגה ואחריות למצב. כך למשל אמרה אחת העובדות:

מתחשותי נגזר גם התפקיד. אחת התחושות העיקריות שליוו אותי היא תחושת האחריות העמוקה. במקרה יתומים שאני בקשר איתם, שירותי הרווחה קבעו את האפוטרופוסות. אני עומדת מהצד ורואה: (א) אני לא בדיוק יודעת איך נקבע התהליך; (ב) אין ליווי ופיקוח על התהליך.

אף שמדובר ביתומים המוגדרים, חוקית, כבוגרים, יש לזכור שמדובר בצעירים שזה עתה חוו טראומה שהפכה את עולמם, וספק אם יש בידיהם הכלים והניסיון הנדרשים לניהול חיים עצמאיים הכוללים, בין היתר, את ניהול כספיהם וכספי אחיהם הצעירים. כך שהעובדים מציינים גם את הנושא הזה כנושא שבו עולה שאלת האחריות, כפי שאמרה אחת העובדות: "הבעיה מסתבכת; האם המוסד לביטוח לאומי אחראי לילדים או שהמגדלים הם האחראים? האם אנחנו עוזרים למגדלים או שזו אחריות שלנו?" והוסיפה עובדת אחרת: "אם אין הורים, ואנחנו אחראים וגם המקור של הכסף, האם אנחנו אחראים גם על מה שהם עושים עם הכסף?"

כשממונה אפוטרופוס לניהול הכספים, עולות בהקשר זה כמה סוגיות חשובות: מי מלווה את האפוטרופוס? מי מסייע בידו ומקנה לו כלים שיעזרו לו בקבלת החלטות? באיזו מידה

144 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

על עובד השיקום להיות מעורב בעניינים הכספיים הרגישים ממילא? ועוד בעניין זה: עד איזה גיל עליו להיות מעורב בניהול הכספים? האם עליו להתערב כשידוע לו שהיתומים הבגירים המנהלים את כספיהם עצמאית עושים בו שימוש לא הולם (רכישת סמים למשל)?

יש לזכור שהאחראים למתן חוות דעת למינוי אפוטרופוס על כסף, כמו גם על גוף, הם פקידי הסעד של המחלקה לשירותים חברתיים הממליצים לפני בית המשפט על מינוי האפוטרופוס. יחד עם זאת, במקרים רבים, ומתוך תחושת האחריות, עובדי השיקום הנמצאים בקשר רציף עם המשפחות ומודעים לתפקידם לטווח הרחוק מעורבים בתהליך ההמלצה של פקידי הסעד לבתי המשפט, גם אם אין הם נדרשים לכך מבחינה רשמית. מצאנו שמידת המעורבות של עובדי השיקום משתנה ממקרה למקרה. על פי הדיווחים, במקרים שבהם היתה מעורבות היא תרמה בהמשך הטיפול להעמקת האמון והזיקה בין המשפחות לבין עובדי השיקום.

המשפחה המגדלת

משפחה המגדלת יתומים עלולה למצוא את עצמה בהוצאות כספיות שלא תכננה מלכתחילה. מעבר להוצאות המידיות והברורות הנוגעות לקיומם היומיומי של היתומים, נוספות עוד הוצאות רבות. כך, למשל, עולה לעתים צורך לעזור מקום עבודה, כדי להתמסר לטיפול בילדים, צורך להרחיב או להחליף דירה קיימת, כדי להכיל את המשפחה המורחבת, צורך בכלי רכב גדולים ועוד.

כשהמשפחה המגדלת היא האפוטרופוס, יש הליך משפטי המאפשר לפנות לבית המשפט בבקשה לקבל שכר טרחה. סכום זה ניתן מתוך סך הכנסותיהם של היתומים. לא דווח על משפחות שמימשו אפשרות זו. עובדות השיקום בקבוצת המיקוד שיערו שבני המשפחה מרגישים לא נוח לבקש שכר שיילקח מכספי היתומים. במקרים אחדים שבהם האפוטרופוס אינו מהמשפחה המגדלת דווח, שהוא מימש את זכותו לקבל שכר טרחה.

כפי שצינו, עד היום לא ניתנו בחוק (חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, התש"ל) מענים לחלק מהסיטואציות המיוחדות הכרוכות בצורכי היתומים. בשל כך אין למגדלים ולבני משפחתם מעמד רשמי, ואין הם זכאים להטבות ולזכויות הנובעות מהצורך לדאוג לצורכי היתומים.

העדר פתרונות מתאימים המעוגנים בחוק מעלה את הצורך לחפש אחר מענים יצירתיים, חריגים והולמים לצרכים הייחודיים של כל משפחה. נדון בשלושה תחומים עיקריים: דיור, רכב וטיפול פסיכולוגי.

דיור: כאמור, עם קבלת ההחלטה להפוך למגדלים עולה הצורך בהרחבת מבנה המגורים הקיים (חדרים, שירותים, פינת אוכל) או במעבר לבית חדש שגודלו יענה על הצרכים. פתרונות אלה כרוכים בעלויות כספיות גבוהות שאינן מקבלות מענה בחוק הקיים. יש סיוע לצורכי דיור להורים שכולים, לאלמנות וליתומים בוגרים שנישאו ובונים ביתם. ליתומים צעירים ולמגדלים החיים במשק בית משותף אין זכויות לסיוע בבעיות הדיור.

לסוגיית הדיור מתלוות שאלות מעשיות הדורשות מענה ברמה העקרונית: מיהו בעליו של הבית החדש, היתומים, המגדלים או שניהם? מה דינו של הבית שלא גרים בו יותר; האם יש להשכירו? למכרו? מי ייהנה מפירות המכירה או ההשכרה? מי יסייע למשפחת מגדלים שטרם רכשה לעצמה דירה (למשל, כשמדובר בדודים רווקים או בזוגות צעירים)?

רכב וניידות: עוד קושי מעשי הוא קושי בניידות. בימינו, ובפרט עבור המשפחות המורחבות החדשות, רכב מהווה צורך בסיסי לניהול אורח חיים תקין. הרכב נחוץ להתארגנות יעילה בסדר היום העמוס שנוצר. הסעת הילדים למסגרות החינוכיות, לחוגים, לחברים או לכל פעילות יומיומית אחרת דורשת זמן ומשאבים. כשהמשפחות גדולות (יש משפחות המונות 17 נפשות) נחוץ רכב המותאם לגודל המשפחה. לעתים עולה צורך במתן סיוע בהסעות, כי בלתי אפשרי שהמגדל יהיה עסוק רוב זמנו בהסעות הילדים לפעילויות. בחוק הקיים אין זכאות לסיוע ברכב ליתומים ולמגדלים (זאת בשונה מהזכאות לסיוע ברכב להורים שכולים ולא למנות).

כך, למשל, במשפחה שבה נותרו יתומים אחדים, חלקם בוגרים, עלה הצורך ברכב שיסייע להחזיק את שגרת היומיום. אגף השיקום חיפש פתרון, ובאופן חריג אושר סיוע ברכישת רכב באמצעות מענק והלוואה, כמקובל אצל אלמנה.

החוק גם אינו מתייחס למימון הסעות לשם שמירת קשר עם המשפחה הקרובה. גם בסוגיה זו, בדומה לסוגיות האחרות, התקבלו עד היום החלטות פרטניות וייחודיות לכל משפחה. בסוגיית הרכב עולות שאלות עקרוניות; למשל: על שם מי יהיה הרכב? מאיזו קצבה ירדו החזרי ההלוואות לקניית הרכב? מי יממן את ההסעות לשמירת קשר עם המשפחה הקרובה? לבסוף, מכיוון שחלק מהמשפחות שבהן נהרגו שני הורים מתגוררות ביש"ע עלתה שאלה ייחודית של רכב ממוגן ירי. תחושת האחריות הכבדה והחשש שאלה שכבר חוו אובדן כה מחריד ייקלעו שוב לפיגוע מעלים את הצורך לאשר רכב ממוגן ליתומים ולאחיהם החדשים.

טיפול פסיכולוגי/נפשי: סוגיה אחרת הכרוכה בעניין הכספי היא מימון טיפול נפשי. המערכות הרגשית שבה נתונים היתומים והמגדלים מרגע היוודע דבר האסון נמשכת לאורך תקופה ארוכה מאוד. נמצא שפעמים רבות, במהלך התקופה הסמוכה לפיגוע, אין המשפחה פנויה להתמודד עם ההשלכות הרגשיות של האבל והאובדן. בשלבים הראשונים מתמקדים המגדלים והיתומים בהישרדות הקיומית, היומיומית וב"הפסדים

146 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

המעשיים" עקב האסון. המשאבים העיקריים מופנים לבירור ולהסתגלות לדפוסי המשפחה החדשה: נורמות, חלוקת סמכויות ותפקידים, מקומו של כל אחד מבני המשפחה, הצבת גבולות, ארגון סדר היום וכיו"ב. העיבוד הרגשי של אובדן ההורים – ההתמודדות עם הצער והכאב, הגעגוע, האשמה והאידיאליזציה – נדחה על פי רוב לתקופות מאוחרות יותר. תהליכים אלה מבהירים את הצורך הממשי בליווי פסיכולוגי לאורך שנים. למען רווחת היתומים יש צורך לעתים גם בסעד פסיכולוגי למגדלים ולבני משפחתם המצטרפים אליהם לתפקיד.

במצב החוקי הקיים, פרט לקשר ולליווי המירי של עובדי השיקום, נפגעים מדרגה ראשונה זכאים לטיפול פסיכולוגי (פרטני ומשפחתי) במשך שלוש שנים. החוק לא נותן מענה לצורך בטיפול לאורך זמן ולצורך בטיפול במגדלים ובמשפחתם הגרעינית. כפי שציינה אחת העובדות: "אני מרגישה אחריות על הבנק של הטיפול הפסיכולוגי. הוא מוגבל לשלוש שנים. כשהיתום בגיל שבע, ואתה חושב שהוא צריך טיפול, האם לגמור את כל הטיפול עכשיו? האם הוא יצטרך טיפול בגיל 14? לא כדאי לשמור אותו?"

אגף השיקום בביטוח הלאומי הבין את הצרכים המורכבים של התמודדות עם אבל והסתגלות משפחתית. לכן הוא מאפשר, על פי שיקול דעת מקצועי, להעניק סיוע במימון טיפול פסיכולוגי למגדלים וילדיהם בנוסף למוגדר בהוראות לתקופה ארוכה, לצמתים במעגלי החיים השונים ובהרכבים משפחתיים שונים. ניתן לראות שבכל הנוגע לסוגיות הכספיות הצרכים מורכבים ורבים ואינם מנותקים מדילמות ערכיות. יחד עם זאת נראה שהמוסד מגלה גמישות במתן מענה לצרכים אלה.

דיון

מטרתו של המאמר הנוכחי היתה לעמוד על המורכבות ועל הייחודיות של מצבי יתמות משני ההורים עקב פיגוע טרור בישראל. זהו מצב טעון, רווי כאב וצער, המעורר קשיים בכל ממד בחיי המעורבים בו – היתומים, המשפחה המגדלת, המשפחה המורחבת והגורמים המטפלים. הממצאים המובאים בעבודה מוצגים מנקודת המבט של עובדי השיקום של המוסד לביטוח לאומי המטפלים במשפחות. חשוב לציין שיש קושי להשוות את הסיטואציה הנבחנת במאמר לסיטואציות של יתומים במקומות אחרים בעולם. יש ספרות ענפה על יתומי איידס במדינות אפריקה (למשל: Musisi, Kinyanda, Nakasujja, & Nakigudde, 2007) כמו גם ספרות על אימוץ תינוקות יתומים ממדינות מזרח אירופה (למשל: Fuglestad et al., 2007). לאור השונות בנסיבות החיים בדוגמאות אלה יתמקד הדיון בהשלכות הממצאים הנוכחיים על מערכת השיקום בארץ.

חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה (התש"ל) מתבסס כאמור על חוק משפחות חיילים שנספו במערכה - תגמולים ושיקום (התש"י). העתקתו של חוק זה לעניין יתומים משני הורים מותירה צרכים שאינם זוכים למענה בחוק. לכן מוקד הבעיה להערכתנו נעוץ בהעדר מערכת חוקים ונהלים ייחודיים ליתמות זו. האובדנים שחווים יתומים משני הורים, כמו גם המשפחות המקיפות אותם, והצרכים הנובעים מיתמות זו מורכבים ושונים מצורכיהם של יתומים מהורה אחד, אלמנות או הורים שכולים, ולפיכך אינם משתקפים כיאות בהגדרות החוק. עם זאת, יש לציין שהעדר כיסוי חוקי אין משמעו העדר מענה לצרכים, אלא קבלת מענים באישורים חריגים. מצב זה מעלה את הצורך לעגן חוקית את הצרכים המשותפים אשר קיבלו את אותם מענים חריגים, ולהכלילם בסל השירותים הקיים.

קריאה זו להכללה ולמיסוד, אין בכוונתה לזנוח את חשיבות הגמישות וההתייחסות הפרטנית לכל משפחה. בשל מורכבות המצב, יש שונות רבה בין היתומים (בסוג הצרכים, באופי ההתמודדות עם האבל, במידת ההיזקקות לסיוע ועוד), כך שיש לאפשר מרחב תמרון שבאמצעותו ניתן יהיה לענות גם על צרכיה הייחודיים של כל משפחה. השאיפה היא לעגן התוויה כללית, שתספק מענים כוללניים, "בדרך המלך", אך תותיר מרחב מספק להתמודדות עם מצבים מורכבים המחייבים ראייה ייחודית וקבלת החלטה בהליך חריג.

מרגע שהתקבלה ההחלטה לגדל את היתומים, המגדלים מקבלים על עצמם תפקיד מרכזי בגידול הילדים. על אף החשיבות והקריטיות של תפקידם, מעמדם אינו מעוגן בחוק. יתר על כן, עדיין לא הוכרעה הסוגיה מה נכון וראוי להסדיר: האם יש להעניק להם זכויות על בסיס פיזיווי או שמא יש לערוך רשימת צרכים מפורטת ולספק לה מענים? לכל חלופה אפשרית השלכות שונות ומשמעויות נגזרות אחרות, אך אין ספק שיש לערוך דיון מעמיק שיתווה קווים מנחים לזכאויות שיש להעניק למשפחות המגדלות.

ניתן לראות שאחת הסוגיות הבסיסיות שהיא חלק בלתי נפרד מההתמודדות היומיומית עם יתמות משני הורים היא הסוגיה הכלכלית. להיבט זה משמעויות קונקרטיות, משום שכדי לקיים את שגרת היומיום נדרשים משאבים כספיים גבוהים, אך הוא טעון גם במשמעויות רגשיות. לעתים ההתמודדות עם הסוגיות הכספיות היא גם התמודדות רגשית, כמו הפנטזיה הלא מודעת לעתים, שככל שהחלל הפעור יתמלא בפיצוי כספי גדול יותר, יפחת הכאב ותקטן תחושת החסר. העדר חקיקה שתסדיר את המענקים הניתנים ליתומים ולמשפחות מעלה שאלות רבות שנידונו לאורך העבודה. לכן אנו ממליצים לגבש נהלים שיבטיחו את ביטחונם הכלכלי של היתומים עד גיל 25 לפחות, לגבש הסכמה על מדד המהווה סכום מינימלי בסיסי הנדרש להם לקיומם היומיומי וכן להמליץ לפני המערכת על הפניית חלק מכספי הגמלאות לאפיק של חיסכון לעתידם.

חשוב לציין שמערכת התגמולים והשיקום לנפגעים אלה מבוססת על עקרון הפיצוי על אובדן או פגיעה. עיקרון זה מבקש להעניק פיצוי על פגיעה או נזק שנגרמו לאדם, למשפחתו או אף לקבוצה חברתית מסוימת (גל, 2002). עיקרון זה מבטא את מחויבותה המוסרית של המדינה לאלה שנפגעו או שסבלו מאובדן. יחד עם זאת, מתן פיצוי לנפגעים מסוימים משמעו שאחרים הסובלים מאובדן דומה, אך לא עקב הנסיבות המכוסות בידי התוכניות המעניקות פיצוי, לא יזכו בסיוע זה (גל, 2007).

במדינת ישראל יש מערך של שירותים פורמליים האמון על הטיפול ביתומים. למוסד לביטוח לאומי ניתן המנדט החוקי והמרכזי. יחד עם זאת, המחלקה לשירותים חברתיים מגויסת לאלתר מרגע היוודע דבר האסון ובמשך 24 השעות הראשונות. מלבד זאת אחראית המחלקה על הטיפול בתהליך של מינוי אפוטרופוס זמני ובהמשך קבוע ליתומים. עוד מעורבים בית המשפט, בתי הספר והשירות הפסיכולוגי החינוכי, שירותי בריאות הנפש, מס רכוש וארגונים התנדבותיים. בין כל הארגונים יש מערכת יחסי גומלין מורכבת הפועלת במצב רגשי עדין, המשפיע על כל המעורבים בדבר, לאורך כל תהליך הליווי של המשפחות. במצב הנוכחי אין נהלים המגדירים את תחומי האחריות והסמכות של הגופים המטפלים, כך שיש שונות גדולה במידת שיתוף הפעולה ביניהם ובמידת מעורבותם. יש מקרים שבהם עובדי השיקום מעורבים גם בתחומים שלכאורה אינם תחת אחריותם; למשל בסוגיית מינוי אפוטרופוס ליתומים, עניין שבאופן רשמי נמצא באחריות שירותי הרווחה והמערכת המשפטית. סוגיה זו דורשת חשיבה מחדש שתביא לעיגון של הגדרת תחומי אחריות ואופן שיתוף הפעולה בין הגורמים הממסדיים המעורבים בטיפול ביתומים ומגדליהם.

לכאורה יוצר המאמר תמונה לא מאוזנת המבליטה את קשייהן של המשפחות המגדלות. ואולם חשוב לנו להדגיש שהמגדלים מציינים שלמרות הקשיים המלווים את התמודדותם, הרי מרגע שבחרו, לא היו משנים את החלטתם. ייתכן שהם מתקשים להביע תחושות סיפוק וגאווה על עשייתם, כי מקורן באסון ובמה שנגזר עליהם. כך שיתכן שהחלקים המאוזנים אינם נשמעים מספיק, אך הם קיימים. ייתכן גם שיש צורך במשך זמן ארוך יותר כדי לראות היבטים אלה. ממצאי המחקר מארצות הברית, שהתבסס על ריאיונות עם משפחות מאמצות, מחזקים את הדיווח על הקשיים המתמשכים של משפחות אלה ואת הצורך בתמיכה וליווי לאורך זמן (Atkinson & Gonet, 2007).

לבסוף, יש לזכור שהכוח העיקרי אשר הניע את היוזמה לכתיבת המאמר הוא הדאגה המתמשכת של עובדי השיקום המטפלים במשפחות אלו. ניתן להניח ש"מצוקת העובדים" ניזונה מכמה מקורות. מקור אחד הוא ההשקה בין עוצמתה של יתמות ייחודית זו לבין מורכבות המעורבות הרגשית והמעשית של העובדים המטפלים. הספרות המקצועית מתייחסת לאפשרות של תופעות שחיקה ומצוקה בקרב מטפלים נפגעי טראומה בכלל (McCann & Pearlman, 1990) וטרור בפרט (Bscarino, Figley, & Adams, 2004).

עובדים אלה פועלים גם במצב של אי בהירות ובמציאות של צרכים רבים ומורכבים, הנותרים ללא מענה חוקי ומוגדר.

אי הבהירות תורמת לקיומה של תחושת אחריות מאוד גדולה בקרב העובדים ולכמיהה למלא חלק מהחלל החוקי דרך עוד כללים והוראות. ברור שסדר ובהירות צפויים להפחית מעט את תחושת האחריות וכובד המשימה, אך עדיין ייוותרו שאלות רבות, בהן שאלות ערכיות, פתוחות. משום כך מומלץ ללוות את הקשר המקצועי בהדרכה לעובדים המטפלים וכן לפרסם את המידע והניסיון הטיפולי שהצטבר עד כה. עבודה זו היא חלק ממאמץ זה.

לעבודה זו כמה מגבלות. הראשונה קשורה לגורמי היתמות. במחקר הנוכחי התמקדנו ביתומים משני הורים עקב פעולות איבה. מדובר בקבוצה מצומצמת יחסית. האם ניתן להכליל ממצאים אלה על יתומים אחרים משני הורים ששכלו את הוריהם לא בפעולות איבה, אלא בתאונות דרכים, מחלות וכו'? ייתכן שנסיונות השכול משפיעות על מערך הצרכים ועל אופן ההתמודדות עם האירוע הטראומטי. לכן היכולת להקיש ממצאים אלה על כלל היתומים משני הורים הינה מצומצמת.

מגבלה אחרת נעוצה במשתתפי המחקר. ראשית, הממצאים המובאים כאן משקפים את נקודת מבטם של העובדים הסוציאליים באגף השיקום של המוסד לביטוח לאומי המטפלים ביתומים ובמשפחתם. צוות המטפלים כולל גם פסיכולוגים ומטפלים אחרים שלא השתתפו במחקר, וייתכן אפוא שחסרה נקודת מבטם ליצירת תמונה כוללת ומקיפה יותר. כמו כן לא בדק מחקר זה את הנושא באופן ישיר מנקודת מבטם של היתומים ושל המשפחות המגדלות אותם. חשוב מאוד לשמוע ולקחת בחשבון את קולם. עוד מגבלה קשורה למרחק הזמן הקצר יחסית לאחר האובדן שבו נאסף המידע. מומלץ אפוא לערוך מחקר מעקב שיעריך את מצב היתומים ואת צורכיהם המשתנים לאורך השנים.

לסיכום, נראה שהמוקד המרכזי העובר כחוט השני בין הסוגיות השונות שנסקרו בעבודה הוא תחושת האחריות לשלומם ורווחתם של היתומים שביתם חרב עליהם. במצב זה כל הגורמים המעורבים מתגייסים מתוך מסירות, אחריות, דאגה וחשיבה אישית ומקצועית לטובת הילדים. חשוב לציין שמציאות זו שכל סדרי בראשית מופרים בה מן היסוד מוגבלת במידה שניתן להכניס בה סדר ולקבוע מסמרות. אם כן, יש לפעול כדי להעמיק את הסדר, אך בה בעת להיות ערוכים להתמודדות יצירתית בכל פעם מחדש עם נסיבות מורכבות ובלתי מוכרות. זוהי משימתם של היתומים מרגע שניחת עליהם האסון, זה העול אשר מונח על כתפי המגדלים אותם, וזהו הדבר אשר מצופה מאלה אשר מלווים אותם בהתמודדותם.

מקורות

- גל, ג' (2002). עקרון הפיצוי במערכת הביטחון הסוציאלי לאנשים עם מוגבלות בישראל והשלכותיו. *חברה ורווחה*, 9, 115-134.
- גל, ג' (2007). האם פיצוי הוא רצוי במערכת הביטחון הסוציאלי. *ביטחון סוציאלי*, 75, 5-8.
- חוק משפחות חיילים שנספו במערכה - תגמולים ושיקום (התש"י).
- חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה (התש"ל).
- ינאי, א' (2007). נפגעי איבה בישראל: אתגרים בהשגת טיפול וסיוע. *ביטחון סוציאלי*, 73, 11-39.
- ינאי, א', פריאור, ר' ובר, ש' (2005). נפגעי איבה בישראל: פגיעות, צרכים, חקיקה, והגשת טיפול וסיוע. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון.
- משרד הביטחון (ל.ת). שירותי אגף שיקום נכים ואגף משפחות והנצחה. נשלף ב-2 בינואר 2008, http://www.mod.gov.il/pages/shikum/shrutei_shikum.asp
- מרכז המידע למודיעין ולטרור (2008). הטרור נגד ישראל: מאפייני שנת 2007 ומגמות לשנת 2008. מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין.
- פלוריאן ו', מלקינסון ר' וכשר, א' (1998). התייחסות החברה הישראלית למשפחות שכולות. *פסיכולוגיה*, ז, 126-134.
- רובין, ש' (1993). אובדן ושכול: ציוני דרך בתיאוריה, מחקר וטיפול. בתוך ר' מלקינסון, ש' רובין וא' ויצטום (עורכים), *אובדן ושכול בחברה הישראלית* (עמ' 21-38). ירושלים: הוצאת כנה.
- Atkinson, A. & Gonet, P. (2007). Strengthening adoption practice, listening to adoptive families. *Child Welfare*, 86, 87-104.
- Ayyash-Abdo, H. (1999). Childhood Bereavement – What school psychologists need to know. *School Psychology International*, 22, 417-433.
- Boscarino, J., Figley, C., & Adams, R. (2004). Compassion fatigue following the September 11 terrorist attacks: A study of secondary

- trauma among New York City social workers. *International Journal of Emergency Mental Health*, 6, 1-10.
- Bradach, K. M. & Jordan, J. R. (1995). Long-term effects of a family history of traumatic death on adolescent individuation. *Death Studies*, 19, 315-336
- Fuglestad, A., Lehmann, M., Kroupina, A., Petryk, B., Miller, S., Iverson, D., Johnson, M., & Georgieff, A. (2007). Iron deficiency in international adoptees from Eastern Europe. *The Journal of Pediatrics*, 153, 272-277.
- Hope, R. M. & Hodge, D. M. (2006). Factors affecting children's adjustment to the death of a parent: The social work professional's viewpoint. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 23, 107-126.
- Madhavan, S. (2004). Fosterage patterns in the age of Aids: Continuity and chance. *Social Science & Medicine*, 58, 1443-1454.
- McCann I. L. & Pearlman, L. A. (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131-149.
- Mahon, M. M. (1999). Secondary losses in bereaved children when both parents have died: A case study. *Omega*, 39, 297-314.
- Musisi, S., Kinyanda, E., Nakasujja, N., & Nakigudde, J. (2007). A comparison of the behavioral and emotional disorders of primary school-going orphans and non-orphans in Uganda. *African Health Sciences*, 7, 202-213
- NCTC. (2007). *Report on Terrorist Incidents – 2006*. Retrieved 10th November 2007, from <http://wits.nctc.gov/reports/crot2006nctcannexfinal.pdf>.
- Silverman, P. R. & Nickman, S. L. (1996). Children's construction of their dead parents. In D. Klass, P. R. Silverman, S. L. Nickman (Eds), *Continuing Bonds: New understanding of grief* (pp.73-86). Washington DC: Taylor & Francis.

152 שרה אופיר, דרורה הראל, ענת הרפז, תניה ינאי, שרי צבינרי, נעמי רגב ורחל דקל

Smith, S. C. (1999). *The forgotten mourners*. London: Jessica Kingsley Publishing.

Worden, J. W. (1996). *Children and grief: When a parent dies*. New York: The Guilford Press.